

eredményeit megszámlálhatatlan könyv, kézirat, jelentés, térkép, kőzet-, ásvány- és ősmaradvány-minta őrzi, amelyek egyúttal zálogai is egy szakmai kultúrának.

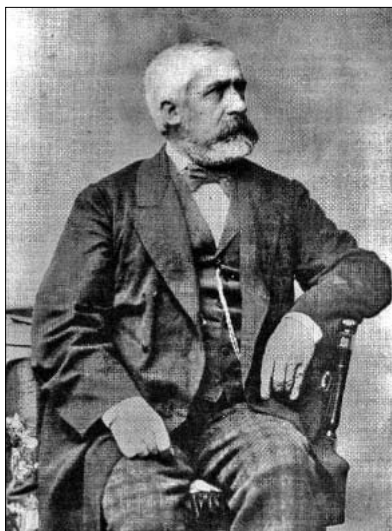
Breznysnyánszky Károly

Irodalom. Böckh János–Szontagh Tamás: A Magyar Királyi Földtani Intézet. Bp., 1900; Fülöp József–Tasnádi Kubacska András (szerk.): 100 éves a Magyar Állami Földtani Intézet. Bp., 1969; Hála József (szerk.): 125 éves a Magyar Állami Földtani Intézet. Tanulmányok. Bp., 1994; Hála József–Maros Gyula: Art Geo Palota a Stefánián. 100 éves a Földtani Intézet szecessziós épülete. Bp., 2000; Babinszki Edit: 150 éves a Földtani Intézet. Bp., 2019.

„A hazafiságot én soha sem tekintem ruhában, de tettben...”

Xántus János, a gyűjtő¹

Aligha akad a hazai múzeumtörténetben Xántus Jánosnál sokoldalúbb vagy több műtárgyat összehordó gyűjtő. Ebbéli tevékenysége csaknem fél évszázadot ölelt föl, amiből több

Xántus János idős kori fényképe, Kunfalvi Rezső felvétele 1885 körül (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 25771)

mint egy évtizedet az amerikai kontinensen töltött, de megfordult Dél- és Kelet-Ázsia jó részén, az indonéz szigetvilágban és bejárta Magyarország zegét-zugát. Összeszedte a hajón futkosó rovarokat, lőtt orángutánokat, préselt növényeket, gyűjtött néprajzi és iparművészeti tárgyakat, embertani és régészeti leleteket, könyveket, kéziratokat, tér- és fényképeket, numizmatikai anyagot. Egyszóval: szinte mindent. A magyar, észak-amerikai és európai múzeumok számára összehordott tárgyainak száma minden bizonnyal meghaladja a kétszázezret. Egyedül az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióból több mint 155 000 objektummal tért haza. Életét több könyvben feldolgozták, múzeumalapítói munkásságát számtalan cikkben méltatták, halálának 125 évfordulója alkalmából talán a rá leginkább jellemző tevékenységgel emlékezünk.

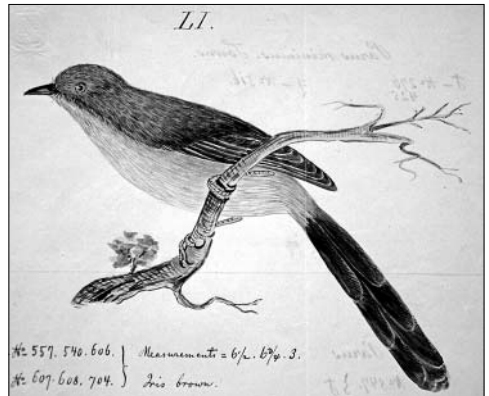
Amikor háromévesnyi amerikai hányattatását követően, 1855 szeptemberében Xántus belépett az amerikai hadseregbe, a nem sokkal korábban alapított Kansas Territóriumbeli Riley-erődbe vezényelték, ahol annak az orvosként dolgozó William Hammondnak a segítőjévé vált, aki amatőr ornitológusként a washingtoni Smithsonian Intézet és a philadelphiai Természettudományi

¹ A tanulmány az NFKI OTKA K123911 *Az Osztrák–Magyar kelet-ázsiai expedíció és Xántus János gyűjteménye* című pályázata keretében készült. A felhasznált idézeteket betűhíven közöljük.

Akadémia számára gyűjtött. Hammond közbenjárására Xántus mindkét intézménnyel kapcsolatba lépett. Előbb a philadelphiai akadémia alelnökével, John L. LeConte-tal vette fel a kapcsolatot,² leveleiben hosszasan taglalva 15 évre visszanyúló gyűjtői munkásságát. Elbeszélése ugyan nem mindenben fedte a valóságot, de napnál világosabban kitűnik belőle: Xántus ízig-vérig elhivatott gyűjtőalkat volt, állítva magáról, hogy már ifjúkorában eljegyezte magát a természettudományokkal. Természettudományos gyűjtőszenvedélyének ez időből nincs nyoma, annak azonban igen, hogy 1847-ben, Somogy megyei aljegyző korában római érmeket ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak, bizonyosságát adva egyfelől gyűjtői vénájának, másfelől közgyűjtemények iránti elkötelezettségének.³ A következő megbízható adat 1853-ból való, amikor Karl von Scherzer, az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció későbbi vezetője és kutatótársa, Moritz Wagner alkalmazta Xántust egy Mexikói-öbölhöz vezetett kutatóútja során.⁴

Ilyen előzményeket követően lépett az amerikai hadseregbe – mint LeConte-nak írta – abbéli reményében, hogy egysége gyakran fogja helyét változtatni, ami lehetővé teszi, hogy újabb és újabb területeken élje ki természettudományok iránti szenvedélyét. Ezért volt csalódott, amikor Fort Rileyben kellett állomásoznia, ahol a környezet olyan szegélyes volt, hogy egy gyűjtő számára gyorsan kimerült.⁵ Mivel Xántus látható módon szabadulni akart a katonai szolgálat kötelmei alól, ehhez menekülési utat jelentett a két amerikai intézetnek végzett gyűjtőmunka. Hammond révén sikerült is elérnie, hogy a Smithsonian Intézet zoológiai gyűjtéseit koordináló Spencer Fullerton Baird közbenjárására 1857-ben átvezényeljék a dél-kaliforniai Tejon-erődbe. Ez a vidék azért volt különösen érdekes Baird számára, mert több földrajzi régió határterületének számított, ahol kis távolságon belül éles változás mutatkozott az élővilágban, azaz gyűjtés szempontjából különösen kedvező volt. Itteni gyűjtései a zoológia és a botanika számos ágára kiterjedtek, és nem csak beszerezte és preparálta a példányokat, hanem a Smithsonian Intézettől kapott gyűjtőfüzeteket is vezette és leírásokat, sőt, alkalmanként rajzokat is mellékelte a megszerzett példányokhoz. Mindössze négy hónappal Fort Tejonba érkezését követően egy 154 madárfajból álló leíró katalógust küldött Bairdnek, melyek közül számosat színes rajzokkal illusztrált és a madarak vándorlásával, fészkelésével kapcsolatos jegyzetekkel látott el.

Fizetség nem járt a munkájáért – igaz, így szerzett kapcsolatai révén egzisztenciális előnyökhöz jutott, és módja volt másodpéldányait áruba bocsátani –, de költségeit részben

**Ökörszem-cinege (*Chamaea fasciata*),
Xántus rajza a Bairdnek küldött egyik,
1857. november 1-jén kelt levelében
(SIA Record Unit 7212)**

2 Xántus János levelei Fort Rileyből, 1856. július 6., november 15. John L. LeConte papers, 1812–1897, American Philosophical Society Library, Philadelphia.

3 A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstár Jegyzőkönyve 1846–1856.

4 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, HHStA F34 Handel und Gewerbe (auch Schffart) Kt. 93–96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868–1870 Akten 1866–1872 Fach 34 S.R. 95 r 55.

5 Xántus János levele Fort Rileyből John L. LeConte-nak, 1856. november 15.

megtérítették, és ellátták némi gyűjtő-, preparáló- és csomagolóeszközzel. Miután felettesei akadályozták gyűjtőmunkájában, és úgy érezte, hogy kimerítette a Fort Tejón körüli gyűjtési lehetőségeket is,⁶ Baird segítségével kiléphetett a hadseregből, és 1859 januárjától a Partkutató Szolgálat alkalmazásában a Kaliforniai-félsziget déli csücskén fekvő Szent Lukács-foki ár-apályvizsgáló állomáson vállalt szolgálatot. Noha az ottani berendezés működtetése helyhez kötötte, sokkal nagyobb szabadságot élvezett, mint a hadseregben, így módja volt távolabbi és hosszabb gyűjtőutakat tenni, ami tükröződött is a Smithsonian Intézetnek végzett gyűjtéseinek naplójában, és az odaküldött több mint 6000 tételre rúgó zoológiai anyagában.⁷ Az Amerikában végzett természettudományos gyűjtőmunkái közül ez bizonyult a legértékesebbnek, lévén, hogy ez a vidék még teljesen feltáratlan volt, és átmenetet képezett Észak- és Közép-Amerika között. Az általa fölfedezett 390 faj közül 290 erről a területről való,⁸ melyek közül csaknem ötven viseli Xántus nevét.⁹

Ebben az időszakban lépett kapcsolatba a Magyar Nemzeti Múzeummal. Részint saját, részint csere útján szerzett gyűjtéseit szándékozott hazaküldeni annak érdekében, hogy a múzeum a teljes észak-amerikai faunát be tudja mutatni. Cserében azt kérte, hogy gyűjteményét a neve alatt külön teremben állítsák ki,¹⁰ annak jeleként, hogy milyen személyes motiváció állt szándékai mögött, de édesanyjához küldött egyik leveléből az is kiténik, hogy hasonlóan fontos volt számára a nemzeti érzület is: „*A magyar ruhák divatba jöttén örülök, ez is csak valami legalább, noha a hazafiságot én soha sem tekintem ruhában, de tetteben. Ki 1000 forintot költ aranyos magyar ruhára, sokkal okosabban tenné ha csak 200 forintot költene, 's adná a 800^{at} jótékony nemzeti Intézetek felsegélésére vagy tudományos czélokra, mellynek aztán sokkal több hazafiui látszatja lenne mindenestre...*”¹¹

Első gyűjteménye 1859 júniusában érkezett meg, és Amerikából való végleges hazatéréséig 7300 zoológiai objektummal gazdagította a Nemzeti Múzeumot, de arra is volt gondja, hogy a többes példányokból a múzeum a kolozsvári és a debreceni kollégium gyűjteményeinek is juttasson.¹² Mindemellett kapcsolatba lépett Rómer Flórisal is, természettudományi gyűjteménnyel gyarapítva a Rómer által múzeumává alakított győri bencés gimnázium régiségtárát. Hazaküldött gyűjteményei ugyan csak természetrajzi anyagból álltak, de közöttük bukkant fel első ízben amerikai néprajzi tárgy magyarországi közgyűjteményben: egy papagajo indiánok által agave rostból készített zacskó a Kaliforniai-félszigetről.¹³

Többszöri sikertelen próbálkozást követően ugyanebben az évben végre amnesztiát kapott és hazatérhetett.¹⁴ A személyét övező nagy lelkesedés ellenére azonban nem sikerült biztos egzisztenciát teremtenie, így 1862-ben ismét az Egyesült Államokba utazott. Egzisztenciális

6 Fort Tejónból összesen 24 nagy ládában közel 2000 madarat, 200 emlőst, sok száz madárfészket, ragadozót, halat, növényt, koponyát és csontvázat küldött a Smithsonian Intézetnek a lehető legmagasabb szinten preparálva és csomagolva, olyan részletes információkkal, amihez fogható kevés érkezett az Egyesült Államokból (Annual report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution 1858, 51.).

7 Smithsonian Institution Manuscript Collections, Division of Birds Field Notebooks Box. No. 33.

8 *Sándor István*: Xántus János. Magvető, Budapest, 1970. 134.

9 *Ann Zwinger*: A Hungarian in Baja. Audubon, 1989. 87. 128.

10 Xántus János levele Spencer F. Bairdnek, Fort Tejón, 1858. december 22. SIA Record Unit 7212. Pesti Napló 1859. március 17. 10. évfolyam. 2859.

11 Xántus János levele édesanyjához, Revillagigedo-szigetek, 1860. április 10. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr. Kiemelés az eredetiben.

12 *Frivaldszky János*: Rövid vázlata azon szerzeményeknek, amelyekkel Xántus János a m. n. Múzeum állattani osztályát gazdagította. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. nagygyűlésének évkönyve 1866. 2, 5.

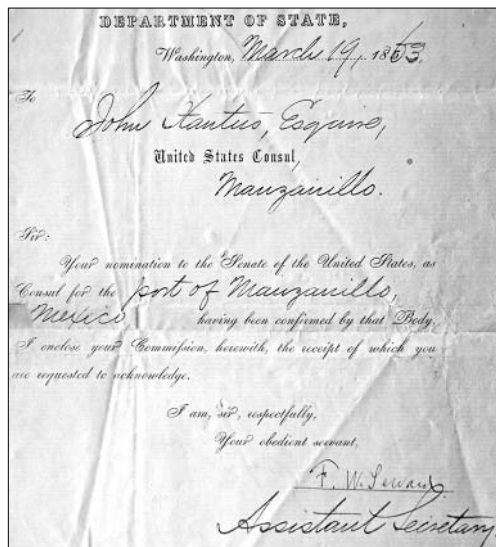
13 Magyar Nemzeti Múzeum Természeti tárának gerinctelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850ki január 1 óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve, 1860. augusztus 25.

14 Xántus János levele Eisenbarth Károlynak, Cornwallis szigetek, 1860. február 18. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr.

bizonytalanságából ismét Baird és Hammond, ekkor már az amerikai hadsereg főorvosa, segített kiutat találni. Ajánlásuknak¹⁵ köszönhetően 1862. november 25-én Xántust az Egyesült Államok konzuljának nevezték ki a Mexikó nyugati partvidékén fekvő Colima állam kikötőjébe, Manzanillóba. A helyszín kiválasztásában szerepet játszott, hogy Mexikó ezen vidéke természetrajzi szempontból kevésbé feltárt és Dél-Kaliforniától eltérő volt, így Bairdnek érdekében állt ott álláshoz juttatni Xántust, aki maga is úgy nyilatkozott, hogy kizárólag azért fogadta el a megbízatást, mert jövődöbéli állomáshelyén „... még úgyszólván semmi sem tétetett természettudományi tekintetben, s tehát a magyar nemzeti muzeum emelésére többet tehetek ottan, mint Washingtonban...”.¹⁶ Ezt mindenekelőtt az tette lehetővé, hogy minden korábbi szolgálati helyénél nagyobb szabadságot élvezett, colimai állomáshelyéről mindössze havonta egyszer látogatott Manzanillóba a tengerészeti ügyek ellátására, így módjában állt hosszabb utazásokat tenni.¹⁷

A szokásos lendülettel látott neki a gyűjtésnek, és alig hat héttel azután, hogy 1862. december 28-án elfoglalta hivatalát, útnak is indította első, mosómedve, hangyász, oposszum, és 59 madárfaj bőrét tartalmazó gyűjteményét Washingtonba.¹⁸ Ebből is látszik, nem véletlenül ajánlotta őt Baird azzal, hogy Xántus az általa valaha ismert legkiválóbb és legsikeresebb természettudományos gyűjtő.¹⁹ Gyűjtőnaplójának tanúsága szerint mindössze fél éves mexikói tartózkodása során Washingtonba küldött természetrajzi anyaga meghaladta a 4200 tételt, amihez további mintegy 2000 számozatlan kagyló, és alkoholban tartósított állat járult.²⁰ Megbízatása ugyanis nem tartott sokáig, egy diplomáciai ballépés miatt 1863. június 18-án felmentették hivatalából.

Az állás nélkül maradt Xántus a hazatelepülés mellett döntött, s útnak indította Magyarországra felé, 1864-ben sorra látogatta a nyugat-európai állatkerteket annak érdekében, hogy hazatérve újabb lökést adjon az évek óta napirenden levő pesti állatkert ügyének. Tervét siker koronázta, 1866. augusztus 9-én az Állatkert megnyitotta kapuit.²¹ Igazgatói székét hamarosan Xántus foglalta el, aki amerikai életéhez híven, terepen való gyűjtéssel is igyekezett gyarapítani az Állatkert állományát: Titeltől Galaűgig beutazta az Al-Dunát, hogy vízi és gázló madarakat gyűjtsön az Állatkert számára.²²

**Xántus kinevezési okmánya Manzanillóba
(Rómer Flóris Művészeti és
Történeti Múzeum, Győr)**

15 Spencer Fullerton Baird és William A. Hammond ajánlólevele, Washington, 1862. november 15., illetve december 5. NA Records of the Department of State RG 59, M 650 mikrofilm, 53. tekercs.

16 Xántus János: Levelek külföldről XV. Győri Közlöny 1863. május 14. 39. sz. 7. évf. 154.

17 Xántus János levele B. Nyáry Alberthez, Colima, 1863. május 7. OSZK Levelestára.

18 Xántus János levele Spencer Fullerton Bairdnek, 1863. február 12. SIA Record Unit 7212.

19 Spencer F. Baird levele W. M. Seward államtitkárnak, Washington, 1862. november 15. NA Records of the Department of State RG 59, M 650 mikrofilm, 53. tekercs.

20 Smithsonian Institution Manuscript Collections, Division of Birds Field Notebooks Box. No. 33.

21 Vasárnapi Ujság 1866. augusztus 12. 13. évf. 32. sz. 388.

22 Vasárnapi Ujság 1867 június 30. 14. évf. 26. sz. 328.

Noha Xántus alighanem úgy tervezte, hogy szakmai pályafutását az Állatkert élén fejezi be, 1868-ban nem tudta elhárítani Eötvös József felkérését,²³ hogy az Osztrák–Magyar Monarchia kelet-ázsiai expedíciójának tagjaként „... a magyar nemzeti Museum, magyar tudományos Akadémia, s a magyar Kir. tudom. Egyetem természetrajzi, népismei és könyvészeti gyűjteményeit...” gyarapítsa.²⁴ Az expedíció két, novemberben útnak indult hajójának nyomába eredő Xántus nem tagadta meg önmagát: a Nemzeti Múzeum számára útnak indított legelső küldeménye „egy palack különös csótány” volt a Suezből Ceylonba tartó gőzösről.²⁵

A ceyloni Point de Galle kikötőjébe érkezése és a következő gőzhajó indulása között rendelkezésére álló nem egészen három hetet magától értetődő módon gyűjtésre akarta felhasználni. Ehhez azonban helyi kapcsolatokra volt szüksége, s mivel a Monarchia konzulja ebben nem volt segítségére, előhúzta „amerikai polgári oklevelét”, és az amerikai konzul közbenjárása révén szerezte meg a gyűjtéshez szükséges támogatókat. Ezek egyike a sziget egyik legnagyobb kávéültetvényese volt, aki Xántus érdekében minden munkát beszüntetett a birtokán, s 800 főből álló munkásseregét gyűjtéssel bízta meg. Estére, amint Xántus írta „már sok tamil-munkás várt, gyűjteményeiket kosarakban, fazekakban, szelenczékben, befőttes és borosüvegekben, sőt némelyik – nem lévén egyebe – kötényében s kendőjében is hozva”.²⁶ Több mint 20 000 rovar és legalább 1500 egyéb állat került Xántus tárolószelencéibe, és mire visszatért Point de Galle kikötőjébe, az amerikai konzul nem csak tovább gyarapította tengeri halakból álló gyűjteményét, de ládákat is készíttetett a Xántus által gyűjtött tárgyak csomagolásához, és segítségére volt hazaküldésükben, míg gyűjtőjük az ellenkező irányba, a Penang-sziget – ahol újabb zoológiai gyűjteményt szerzett be – és a Malaka-félsziget érintésével Szingapúr felé folytatta útját.

Az expedíció hajóinak késése miatt Szingapúrban csaknem kéthónapos várakozásra kényszerült. A már akkoriban is délkelet-ázsiai közlekedési csomópontnak számító város Xántus számára is kulcsfontosságúnak bizonyult, mert ez lett későbbi gyűjtőútjainak kiindulási és végpontja. Szerencséjére Ceylonnal ellentétben itt igazi támogatóra talált a Monarchia konzuljában. Ügyszólván mindenek ágenszem volt, szólt elismerően róla Xántus, aki híven kezelte nemcsak a Nemzeti Múzeumnak szánt küldeményeket, hanem Xántus személyes vagyont, sőt, végrendeletét is, utánaküldte leveleit, és beszerzett minden szükséges felszerelést, sőt, olyan több nyelven beszélő szolgát is kerített számára, aki szakácsként, testőrként és hajósként éppúgy segítette őt, mint gyűjtőként.

Ebbéli tevékenységét Xántus előbb magában a városban kezdte: „... tengeri gyűjteményeket szereztem, a várost és népeit tanulmányoztam s iparczikkeiből mindazt beszereztem, a mi népismei s embermívelődési szempontból kívánatosnak mutatkozott”.²⁷ Noha az expedíció hajóinak bizonytalan érkezése miatt hosszabb gyűjtőútra nem vállalkozhatott, mégis módot talált arra, hogy egy bérelt vitorlás ladikkal nyolcnapos gyűjtőutat tegyen a Szingapúrt a szárazföldről elválasztó Johor-csatornán. Természetrajzi gyűjtéssel töltött napjairól ezt jegyezte fel: „Hét órákor aztán reggeliztem s kimentem az őserdőbe, az ültetvények közé, vagy éppen ladikon a folyó partjaira s mellékpatakjaiba, gyűjteni. [...] 1 órákor már

23 Gyarmati János: A kezdetek kezdete – a Néprajzi Múzeum gyűjteményformálódásának előzményei. Néprajzi Értesítő 2013. 95. 17–26.

24 Xántus János: Kelet Ázsiai kirándulásom, 1871. január. Kézirat, NM EA 1026.

25 Jegyzéke a kelet-ázsiai küldetésen gyűjtött 's készpénzen vett természetismei/népismei tárgyakkal. MTM Tudománytörténeti Gyűjtemény II-4-19 XJ-2/1.

26 Xántus János: Néhány hét Ceylon szigetén. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1877. 72.

27 Xántus János: Uti emlékeim Singapoore és vidékéről. Győr, 1879. 11–13.

mindig otthon voltam, egy kis villásreggelit ettem, aztán 4 óráig rendeztem és pakkoltam a gyűjteményt, 4 órától napnyugtáig ismét puskával vagy rovarhálóval működtem, aztán egyet úsztam a folyóban, utána ebédeltem, s aztán éjjelig ismét rendeztem a gyűjteményt, catalogizáltam és lelhelyeztem a példányokat.” Ez a rövid leírás tökéletesen összefoglalja, hogy milyen összetett tevékenységet jelentett egy személyben gyűjtőnek, preparátornak, logisztikai menedzsernek és a tudomány emberének lenni a XIX. század második felében, amihez olyan tevékenységek is járultak, mint ládák készítése, bádoggal való behúzása, cinezése. Mindezeket, ha alkalmanként volt is segítsége, Xántusnak magának kellett végeznie, s ezen túl folyamatosan alkalmazkodnia az expedíció hektikus menetrendjéhez.

Így történt Kínában is, ahol a csaknem három hónapra nyúlt várakozás során előbb Sanghajban és a város közvetlen szomszédságában szerezte be mindazokat a „régiségeket és ritkaságokat”, amelyeket a Nemzeti Múzeum számára kívánatosnak gondolt, majd a Jangcén hajózott fel 950 mérföld távolságra. Végül Ningpóba utazott, ahol elragadtatással nyilatkozott a város kézművesiparáról: „Láthatók e boltokban, mázos-, selyem-, bronzárúk ezer s ezer változatban, [...] s minden képzelhető iparcikk, de különösen magára vonja figyelmünket a faipar, mely a faragás netovábbján áll Ningpóban. [...] Igen nevezetes faragásokra megrendelést is tettem; s egy ilyes, melyről azt hinnénk, évek munkája, nyolc nap alatt készen s birtokomban volt.”

1869 augusztusára az expedíció osztrák és magyar résztvevői közti politikai és szakmai ellentétek olyannyira elmélyültek, hogy Xántus a kiválás mellett döntött. Noha magára maradt, de ettől kezdve idejével és az Eötvös által juttatott forrásokkal szabadon rendelkezhetett. Több gyűjtési helyszínt is számításba vett, de végül a csaknem érintetlen területnek számító Borneó mellett döntött, „... hogy az ország bensejéből a dájekek által lakott területekről megszerezzek minden ethnographiai tárgyat, azontúl az ottan előforduló állatokat, különösen pedig az [...] úgynevezett orángutánokat...”²⁸ A helyzetében előállott változás azt is lehetővé tette, hogy erre a gyűjtőútvárra felkészüljön: Szingapúrban igyekezett elsajátítani a maláj nyelvet, tanulmányozta a szakirodalmat, ajánlóleveleket szerzett be. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy mint annyiszor, a helyi hatalmasságok segítségét vegye igénybe gyűjtőmunkájához. Sarawakban a rádza távollétében annak helyettese fogadta, és biztosított szállást számára. Segítsége nélkül lehetetlen lett volna a közlekedés és a gyűjtés egy olyan szigeten, ahol naponta mindössze 2–3 esőmentes órára számíthatott, és ahol csak hajóval tudott közlekedni. Négy hónapos borneói tartózkodása alatt 2000 mérföldet tett meg, hetekig ladikban lakott, összesen kilenc orángutánát ejtett el, melyek tartósítása teljes konyak- és gin-

Xántus János rajza saját borneói házáról (NM EA R5531.35)

28 Xántus János: Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról. Földrajzi Közlemények 1880. 185.

készletét felemésztette.²⁹ Innen származik legértékesebb, legteljesebb néprajzi gyűjteménye, noha mint írta: „Egyetlen egy piacz sincs, hol számban lehetne népismeit tárgyakat beszerezni, mindenért a helyszínére kell utazni a hol készítik és használják...”³⁰ Alig egy hónappal később már nem csekély büszkeséggel jelentette Pulszky Ferencnek, a Nemzeti Múzeum frissen kinevezett igazgatójának: „Az Ethnogr. gyűjtemény ismét megfogja önt lepni. Gyönyörű valóban, különösen a fegyver gyűjtemény. Kópják, lándzsák, szigonyok, kardok, török, paizsok, [...] s előre is mondhatom hogy legalább is egyenlő lesz a museum des Pays Bas gyűjteményével Leydenben.”³¹

Borneói gyűjtését befejezve Xántus május 20-án³² érkezett vissza Szingapúrba, ahol felkészült utolsó, jávai gyűjtőútjára. Három hónapos ottani munkájában Borneóhoz és Ceylonhoz hasonlóan igénybe vette a helyi ültetvényesek segítségét, akik nagyszámú munkásaikon kívül lovakat, preparálásra szolgáló eszközöket, vadászokat, sőt, katonákat, ladikokat és egy kis gőzhajót is Xántus rendelkezésére bocsátottak. Húszládányi gyűjteményével szeptember 17-én indult el Jáváról, néhány napot Szumátrán töltött. Utolsó, 200. ládáját az expedíció egyik hajója, a Friedrich korvett szállította haza.³³ Csaknem kétévnyi távollét után 1870. november 4-én érkezett vissza Triesztbe.³⁴ A Nemzeti Múzeumban 1871 pünkösdjén bemutatott gyűjteménye olyan elismerést vívott ki, hogy annak „népismeit” részéből 1872 márciusában létrehozták a múzeum Ethnographiai Osztályát, melynek élére a kultuszminiszter Xántust nevezte ki.

Az Ethnographiai Osztály megalapításával egy időben zajlottak az 1873-as bécsi világkiállítás előkészületei, melynek etnográfiai részlegét a bécsi Iparművészeti Múzeum igazgatóhelyettese, Jakob von Falke programja szerint valósították meg. Elképzelése szerint egy, a Föld különböző népeinek házaiból álló, úgynevezett etnográfiai falut építettek fel a Práterben. Az ott kiállított, a nemzeti háziiparokat képviselő tárgyakat kívánták forrásként felhasználni művészeti elemzéshez és a műipar fejlesztéséhez.³⁵ A Magyarország világkiállítási szereplését koordináló bizottmány a Nemzeti Múzeum két örét, Xántust és a Régiségtárat vezető Rómer Flórist bízta meg a bemutatásra szánt gyűjtemény összeállításával.

Alig két héttel kinevezését követően Xántus egy hírlapi cikkben fejtette ki elképzeléseit arról, mi mindent (cserépneműeket, népies piperecikkeket és kézimunkákat, kivarrott lábbeliket és ruhaneműket, szőnyegeket, egyéb házi szövéseket, faedényeket, népies faragványokat, valamint zeneszereket) és milyen módon kellene összegyűjteni. A gyűjtés módját úgy képzelte el, hogy „... egy megbízható szakférfi személyesen utazná be az országot mindenütt érintkezésebe tenné magát e célra hivatott egyénekkal, megrendelné a szükségeseket saját belátása szerint, s a mit beszerezhetne, rögtön küldené Pestre”³⁶ A gyűjtés során tehát azt az eljárást kívánta követni, amit kelet-ázsiai expedíciója során is alkalmazott. Azaz, azt ugyan fontosnak tartotta, hogy „szakférfi” utazzon a gyűjtés helyére, de annak, hogy a gyűjtést is maga végezze, nem látta szükségét. Elegendőnek vélte, hogy a szakember által adott instrukciók alapján helybeliek gyűjtsék egybe a megrendelt tárgyakat. A korabeli lapok tanúsága szerint így is történt: 1872 augusztusában előbb Brassóban töltött két napot,

29 Xántus János levele Pulszky Ferenchez, Sarawak, 1870. április 20. OSZK Levelestára Fond VIII/1177.

30 Xántus János levele Pulszky Ferenchez, Sarawak, 1870. március 16. OSZK Levelestára Fond VIII/1177.

31 Xántus János levele Pulszky Ferenchez, Sarawak, 1870. április 20. OSZK Levelestára Fond VIII/1177.

32 Xántus-reliquiák: ázsiai hotelszámlák, hitellevelek etc., 1899. november 10. NMI 125/1899.

33 Xántus gyűjteményeinek beérkezését igazoló bizonylatok. MTM Tudománytörténeti Gyűjtemény II-4-19.

34 Xántus-reliquiák: ázsiai hotelszámlák, hitellevelek etc., 1899. november 10. NMI 125/1899.

35 *Sinkó Katalin*: A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. Néprajzi Értesítő 2009. 91. 78.

36 *Xántus János*: A magyar népismeit kiállításról. Fővárosi Lapok 1872. 9. 62. 266–267.

majd onnan Sepsiszentgyörgyre érkezett néprajzi tárgyak gyűjtése céljából. Szeptemberben a természetvizsgálók mehádiai (Bánság) nagygyűlésén rendezett tárlatot az általa összeszedett tárgyakból, októberben Szegeden, Tordán, Marosvásárhelyen, a Székelyföldön majd a beszercei szászok között gyűjtött.³⁷ Emellett szűkebb pátriájában, Somogyban vállalta magára a gyűjtés feladatát, felhasználva rokoni, baráti kapcsolatait. Az általa és Rómer által összehordott tárgyak pontos száma ma már aligha megállapítható, de az Iparművészeti Múzeumban fennmaradt átvételi jegyzék alapján Xántus háziipari tárgyainak számát 1600 és 2000 közé tehetjük.³⁸

A bécsi bemutatást követően Xántus abban reménykedett, hogy a Rómerrel közös hazai és saját kelet-ázsiai gyűjteménye egy jelentős etnográfiai múzeum alapjait veti meg, ám a világkiállítást követően nem csak a magyarországi háziipari tárgyak kerültek az 1873-ban megalapított Iparművészeti Múzeumba, hanem kelet-ázsiai gyűjteményének jelentős része is, ami mintegy másfél évtizedre megpecsételte a Néprajzi Osztály sorsát. A Xántus által „*a tespedés és tengődés érájának*” nevezett korszakban gyűjteménygyarapításra egyáltalán nem volt lehetőség, sőt mi több maga az osztály is a megszűntetés szélére sodródott.³⁹

A jövőt illető változás jelei 1887-ben mutatkoztak. Ekkor kezdték el szervezni a Néprajzi Társaságot, és Szalay Imre osztálytanácsos, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatójának javaslatára Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter ekkor biztosított első ízben 500 forintos éves tárgyvásárlási keretet az osztály számára.⁴⁰ Az állam által nyújtott anyagi támogatás azon nyomban megmutatkozott a műtárgygyarapodásban is: másfél évtized után, 1887-ben került sor az első vásárlásra,⁴¹ de megmutatkozott Xántus újjáéledő aktivitásában is. Míg a megelőző időkben évente alig egy-két bejegyzést találunk az osztály tevékenységét rögzítő naplóban, 1888-tól kezdve havonta több műtárgybeszerzéssel kapcsolatos levelet is kiküldött Xántus. Ezekből az derül ki, hogy a korábban jól bevált módszert alkalmazta: általa ismert helyi emberektől rendelt tárgyakat. Így saját szülőfalujából, Csokonyából Barta Szabó Józsefen keresztül⁴² egy olyan Dráva-vidéki együttest, melynek darabjai a múzeum törzskönyve szerint „*Xántus János megrendelésére készültek*”, ilyenformán a legelső olyan hazai kollekció, amely múzeumi tisztviselő gyűjtésének tekinthető, és közvetlenül be is került a gyűjteménybe.⁴³ Megrendeléseivel nemcsak az egész országot hálózta be, a Rábaköztől Máramarosig, hanem arra is volt gondja, hogy a legkülönfélébb nemzetiségektől, a szászoktól a bolgárokig, származó

*Dohányzacskó, Debrecen,
Xántus János gyűjtése, 1873
(NM 16030)*

37 Fővárosi Lapok 1872. július 17. augusztus 28., szeptember 3., 17., október 18., 19.

38 Iparművészeti Múzeum Adattára. Xántustól 1873. március 28-án átvett, 1634-ig sorszámozott 941 „*tárgydarab*” (4/1873). 1873. április 22-én, 1638-tól 1662-ig sorszámozott pótlólag átadott tárgyak (6/1873).

39 Gyarmati János: Pengeélen. A Néprajzi Múzeum első két évtizede. Ethnographia. 2016. 127. 2. 226–243.

40 Xántus János: A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetően. Ethnographia, 1892. 3. 7–10. 301.; NMI 2/1896; A m. n. múzeum Néprajzi Osztályának története.

41 Az E. K. E. bazártól 32 tárgyat vásárolt az osztály (Tksz.: 34).

42 Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül.

43 Néprajzi Múzeum, Tksz.: 40.

tárgyakkal gyarapítsa a múzeumot. Az osztály naplójának tanúsága szerint gyűjtői és szervezői tevékenysége a három évtizeddel korábbi amerikai aktivitását idézte: nem csupán Magyarországra kiterjedő gyűjtőhálózatot épített ki, hanem rendszeres levelezésben állt egy sor európai műkereskedő céggel⁴⁴ és múzeummal, sorra fogadta a gyűjteménye iránt érdeklődő európai, sőt, tengerentúli tudósokat.

Hivatali teendői miatt gyűjtőútra aligha vállalkozhatott, de még éves szabadságát is gyűjtésre használta fel. 1890-ben a csehországi Marienbadban és szülőfalujában,⁴⁵ majd 1892-ben, amint írta, betegsége ellenére sikerült „... igen szép székely és oláh gyűjteményt hozni össze, részint Borszéken, részint Bélbor és Holló községekben, úgy a Tölgyesi szorosban”.⁴⁶ Ebben a másod-, sőt, harmadvirágzásában érte az a betegség, ami miatt családja néhány hónapos gyógykezelésre az Adriához vitte, ahol olyannyira sikerült egészségét helyreállítani, hogy erejéből még egy utolsó, főként halászeszközökből álló gyűjtemény összeállítására is futotta.⁴⁷ Ez azonban már csupán az elmúlás előtti végső fellángolás volt, hazatérését követően nem sokkal, 1894. december 13-én Xántus János egyedülálló pályafutása véget ért.

Gyarmati János

Rövidítésjegyzék. NA: National Archives, NMI: Néprajzi Múzeum Irattára, NM EA: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, MTM: Magyar Természettudományi Múzeum, OSZK: Országos Széchényi Könyvtár, SIA: Smithsonian Institution Archives.

Ötven éve hunyt el Zsitvay Tibor, Visegrád mecénása

50 éve, 1969-ben hunyt el Zsitvay Tibor (1884–1969) jogász, igazságügyi miniszter, a Magyar Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés Képviselőházának elnöke, a Magyar Turista Szövetség elnöke, majd védnök-elnöke.¹

A Zsitvay család 1927-ben vette meg Visegrádon a mai Fő u. 17. sz. alatti telken levő házat, amelyet jelentősen átépítettek.² Zsitvay Tibor politikai elfoglaltsága mellett is aktívan részt vett Visegrád közéletében: az egyházközségi képviselőtestület tiszteletbeli elnöke volt, támogatta az 1924-ben felszentelt új harang elkészíttetését, 1926-tól volt tagja a Visegrád műemlékeinek feltárását, megóvását és a nagyközönségnek történő bemutatását célul tűző civil szervezetnek, a Visegrádi Várbizottságnak. Zsitvay politikai kapcsolatait is igénybe vette, hogy támogatást szerezzen a Várbizottságnak. 1928-ban kihallgatást kért Horthy

44 1888-ban 59 (Tksz.: 39), 1889-ben pedig 63 (Tksz.: 45) afrikai, latin-amerikai és óceániai tárgyat vásárolt az osztály Frank A. G. londoni kereskedőtől.

45 Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül, illetve Tksz. 67.

46 Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül, illetve Tksz. 88.

47 Néprajzi Múzeum, Tksz.: 108.

1 Zsitvay Tibor életrajza. In Zsitvay Tibor emlékiratai. Magyarország 1921–1941. Szerk.: Sipos Péter. Budapest, 1999. 19–44.

2 Györgyi Gézáné riportja Zsitvay Tibornéval, 1976. Beszélgetések Visegrádról 1976. I. 6. füzet. Kézirat. MNM Mátyás Király Múzeuma, Helytörténeti Gyűjtemény.